

DRUŽBA V GIBANJU

Plemstvo in gradovi

Gradovi in z njimi povezano plemstvo bolj kot karkoli drugega simbolizirajo zgodovinsko obdobje srednjega veka. Že njihova fizična lega, velikokrat na samotnih, težko dostopnih višinah, od koder so vizualno obvladovali pokrajino, je simbolizirala njihovo realno vojaško, upravno in politično gospodstvo nad določenim prostorom. Grad je ločil vladajoče od vladanih in je bil instrument uresničevanja gospodstva. Zato sta bila grad in (zemljiško) gospodstvo največkrat sinonima. Grajski gospod je z gradu obvladoval pokrajino, ki ga je obdajala, in njene prebivalce. Posest gradov je pomenila moč, in v tem smislu je bilo v vojni prav število zavzetih, zasedenih ali porušenih gradov merilo vojaškega uspeha.

Vloga gradov je bila pri izvajanju gospodstva, tj. pri vladanju, ključna. Kdor ni imel gradov, ni mogel vladati. Ko je Herman II. Celjski izročil svojemu sinu Frideriku II. šest gradov, je to storil zato, »da bi mogel sam zase vladati in da bi imel svoj lastni dvor«. V procesu nastanka dežel in vzpostavitve deželnoknežje oblasti se je pomen gradov kazal že v tem, da so nekateri gradovi, ki so

bili sedeži deželnoknežjih rodbin, dali ime posameznim deželam: lep primer so gradovi Gorica, Tirol nad Meranom in Steyr ob Aniči, ki so dali imena Goriški, Tirolski in Štajerski. Gradovi so ščitili nastajajočo deželo navzven in so bili opora pri izvajanju deželnoknežje oblasti navznoter. Politika gradov je zato imela eno glavnih vlog pri izoblikovanju deželnoknežje oblasti. Doseči izključno pravico do gradnje gradov znotraj lastnega deželnega gospodstva – t. i. grajski regal – je bil eden glavnih ciljev uveljavljajočega se deželnega kneza in hkrati eden glavnih znakov deželnoknežje oblasti. Po uveljavitvi te pravice je plemstvo znotraj posameznih dežel lahko gradilo gradove le z izrecnim dovoljenjem deželnega kneza. Ena najzgodnejših kodificiranih deželnih prav našega širšega prostora, avstrijsko iz 13. stoletja, že jasno določa, »da ne sme nihče brez volje in dovoljenja deželnega gospoda graditi hiše ali gradu; lahko pa na svoji lastni, dedni zemlji gradi, kar hoče, do višine dveh nadstropij, ki pa (zgradbe) ne smejo imeti obzidja in cin (tj. nadzidkov v zidni kroni), jarek okrog pa ne sme biti širši od devetih in ne globlji od sedmih čevljev«. Taka plemiška bivališča niso bila kaj več od lahko utrjenih vaških dvorov, po

Poleg palacija na levi izstopa po svojem gradbenem volumnu na celjskem Gornjem gradu Friderikov stolp v grajskem središču. 23 m visok stolp z do tri metre debelimi zidovi je bil po svoji funkciji t. i. *Bergfried*, torej nestanovanjski obrambni stolp, zadnje zatočišče pred napadalci, če bi ti prebili grajsko obzidje. Stolp je dobil ime po Frideriku II., kajti vanj je dal Herman II. Celjski zaradi nedovoljene poroke z Veroniko Deseniško zapreti svojega sina, stražo pa je zaupal vitezu Joštu Soteškemu.

katerih so živeli številni vitezi najnižjega plemiškega ranga. Gradnja novih gradov, ki so postajali reprezentančni objekti in ki so že navzven odražali družbeni položaj svojega stanovalca oziroma lastnika, ali pa tudi le prezidava in dozidava, ki je povečevala tloris in višino, je bila namreč povezana z ogromnimi stroški, ki so jih lahko zmogli le najbogatejši in najuglednejši posvetni plemiči ter škofje. Zato ni naključje, da predstavlja najreprezentativnejši kompleks in sintezo, hkrati pa tudi vrh razvoja srednjeveške grajske arhitekture v slovenskem prostoru stari ali Gornji grad Celjskih grofov in knezov v Celju.

Pred uveljavitvijo gradu v visokem srednjem veku je kot plemiško bivališče prevladoval v vasi stoječ dvor, *curtis*, ki spada med najstarejše in osrednje sestavine nastajajočih zemljiških gospoств. Oznaka *curtis* za Krnski grad v 9. stoletju kaže, da so bili dvori plemiška bivališča že v staroslovenski dobi. Na njih pa so (vsaj deloma) sedeli tudi koseži, ki so vsekakor bili privilegirana staroslovenska družbena skupina: natančna raziskava in rekonstrukcija skupine petih koseščin v kraju s tipičnim imenom Zadvor (na vzhodnem obrobju Ljubljane) je pokazala, da gre za poznejše razdeljen koseški dvor, ki je obsegal okrog 100 hektarjev zemlje in katerega začetki segajo že v 1. tisočletje, ko nam je tudi že listinsko sporočeno slovensko ime dvor za *curtis*. Leta 970 je cesar Oton I. podelil na današnjem avstrijskem južnem Štajerskem salzburškemu nadškofu Frideriku »dvor, ki se v slovanskem jeziku imenuje Dolenji dvor, v nemškem pa Niedernhof« (*curtem ad Vduleniduor, lingua Sclavaniſca ſic vocatam, Theotiſcę vero Nidrinhof nominatam*), in pripadajočih 50 kraljevskih hub.

Gradovi (ali bolje rečeno utrjene in zaščitene postojanke), ki so jih Slovani na splošno imenovali gradišča, v frankovski dobi niso imeli bivalne funkcije, kakršno so imeli kasnejši visokosrednjeveški relativno majhni plemiški gradovi, temveč so kot prostorsko obsežni ter iz zemlje in lesa zgrajeni objekti v glavnem služili širšemu prebivalstvu za pribežališča v stiski; kot bežigradi. Dobro predstavo o povedanem nudi listina kralja Arnulfa iz leta 888, ki tako funkcionalno kot pravno jasno opredeljuje mesto karolinških gradov v bavarski Vzhodni krajini, kamor je tisti čas spadala tudi večina današnjega slovenskega

ozemlja. Takrat je kralj svojemu ministerialu Heimu za njegovo obdonavsko alodialno posest podelil imuniteto, kar je pomenilo, da je bila s tem Heimova dedna posest izvzeta iz neposredne javne oblasti tamkajšnjega mejnega grofa Ariba. Da pa varnost te proti (Veliko)Moravski orientirane mejne krajine ne bi bila ogrožena, je bilo določeno, da morajo Heimovi ljudje skupaj z mejnim grofom Aribom na mestu, ki ga bo ta določil, zgraditi gradišče (*urbs*) ter prevzeti njegovo varovanje in obrambo; v primeru nevarnosti pa se lahko skupaj s svojim imetjem zatečejo vanj. Ta *urbs* ni bil niti plemiški grad niti gospostveno središče, kakor je bilo običajno v visokem srednjem veku, ampak bežigrad za vse prebivalstvo ogroženega mejnega področja, kjer je bil spomin na krvavo vojno med Svetopolkom in Arnulfom v letih 882–884 še zelo živ in nevarnost novih spopadov stalno prisotna.

Podeljena imuniteta ni ogrožala obveznosti do gradnje, straže in obrambe gradu, ki je bil neke vrste enklava mejnogrofovskih pravic in kompetenc znotraj imunitetne posesti ministeriala Heima. Ta je kar najtesneje povezan tudi s karantansko zgodovino. Spadal je v najbližjo Arnulfovo spremstvo in je bil član ene vodilnih plemiških rodbin na Bavarskem in v Vzhodni krajini; njeni pripadniki so bili germanskega, slovanskega in romanskega izvora. Njegov oče Witigowo je bil okrog leta 860 grof v Karantaniji, njegova sestra Tunza, ki je bila poročena s plemenitim karantanskim Slovanom s krščanskim imenom Georgius, pa je od svojega brata za doto dobila posest, ki je ležala južno od Vrbskega jezera na Koroškem in je nekdanj morda bila del posesti karantanskega kneza.

Prav iztekajoče se karolinško obdobje pa je bilo tudi odločilno obdobje za začetke plemiških gradov. Leta 895 je namreč kralj Arnulf, ki je leta 888 podelil Heimu imuniteto, prevedel že večkrat omenjenemu plemenitemu Waltuniju, enemu od prednikov sv. Heme, njegove fevde v alod, med drugim tudi posest v Trušenjski dolini na Koroškem »in dva v njej zgrajena gradova«. Z isto darovnico, ki pa je ravno v tem delu ponarejena, naj bi Waltuni prejel še tri kraljevske hube ob Savi v današnji Sloveniji, v kraju, ki s svojim imenom *Richenburch* (Rajhenburg, današnja Brestanica) namiguje na grad. Sicer pa je eden najstarejših gradov današnje Slovenije blejski,

Grad Rajhenburg v Brestanici, ki se omenja v listini kralja Arnulfa iz leta 895, je dolgo veljal za najstarejši v pisnih virih omenjen grad na Slovenskem in za najstarejši nemški toponim (skupaj z *Gurcheuelt* – Krškimi poljem, omenjenim v isti listini) južno od Karavank in Drave. Toda le v prepisu s konca 12. stoletja ohranjena listina je ponarejena in rajhenburški grad je bil najverjetneje zgrajen šele v prvi polovici 12. stoletja.

ki je stal že pred letom 1011, ko je postal središče tamkajšnjega gospostva škofov iz Briksna. Še prej, leta 973, se na Gorenjskem, na meji Loškega gospostva škofov iz Freisinga, omenja tudi »grad, ki se po domače imenuje *Bosisen*«, vendar ga ne znamo niti natančneje lokalizirati niti funkcionalno opredeliti. Morda je imel podobno obrambno funkcijo kot leta 1001 omenjeni kaštel Solkan, ki je pri Gorici zapiral v ravnino iztekajočo se dolino Soče, postavljen pa je bil verjetno že v langobardskem času pred koncem 8. stoletja.

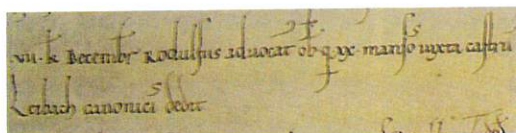
Še starejše, najbrž že antične predhodnike je po vsej verjetnosti imel ptujski grad oziroma utrdba. Življenjepisc salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147) poroča, da je stal na Ptuju star, a dolgo časa razrušen grad, ki ga je dal omenjeni nadškof, potem ko je leta 1131 sklenil mir z madžarskim kraljem Belo II., na novo pozidati »tako, kakor se to danes vidi«. Po tem gradu so se že leta 1137 imenovali tamkajšnji salzburški ministri, pozneje tako mogočni gospodje Ptujski. Isti nadškof je dal na novo zgraditi tudi že omenjeni Rajhenburg, ki je tako postal najjužnejša utrdba salzburške nadškofije, in začel »iz temelja« graditi še grad v Lipnici na današnjem južnem avstrijskem Štajerskem. Vse tri gradove je dal postaviti zaradi obrambe najbolj jugovzhodnih posesti salzburške cerkve proti Madžarom, s katerimi se je sicer pomiril, a jim ni zaupal. Konradova silna gradbena vnema pa s tem še ni bila potešena. V njegovem času so bili pozidani in obnovljeni tudi trije

Oljna slika neznanega slikarja iz leta 1687 prikazuje ptujski ali Gornji grad (*Ober Pettau*), kot stoji tudi v napisu nad njim. Grad je dominiral nad mestno naselbino, stisnjeno med reko Dravo in vznožje grajskega griča, in nadziral prehod čez reko. Bela dvonadstropna stavba s tremi arkadami v pritličju, ki stoji desno do dominikanskega samostana, upodobljenega na skrajni levi strani vedute, je spodnji ali Mali grad, kamor so se morali z Gornjega gradu umakniti gospodje Ptujski, kadar je prišel na Ptuj na obisk mestni gospod, salzburški nadškof.

glavni gradovi nadškofije: rezidenčni Hohensalzburg v Salzburgu, Hohenwerfen v Pongau, na katerem sta po letu 1252 nekaj let kot talca preživela tudi mladoletna goriška grofa Majnhard IV. in Albert I., ter grad v Brežah na Koroškem. Tega je dal Konrad I. pozidati in okrasiti tako, »da se je zdel bolj podoben kakemu cesarskemu bivališču kot škofovskemu«, in je lep primer reprezentativnega značaja nekaterih visokosrednjeveških gradov.

Gradovi so bili tudi središča mejnih grofij, ki so se od sredine 10. stoletja izoblikovale v jadransko-alpskem prostoru. O tem zelo zgovorno priča ujemanje imena mejne krajine z imenom njenega najpomembnejšega gradu. Posebno jasna je povezava med mejno grofijo Kranjsko in »gradom v krajini« (*Chrainburg/Kranj*), kjer je bil sedež mejnega grofa. Podobno sta se kot središči slovenskega Podravja uveljavila »grad v marki« (*Marchburg/Maribor*) in Ptuj, po katerem se je ta krajina imenovala tudi Ptujška (*marchia Pitouiensi*), medtem ko anali štajerskega samostana v Admontu Günterja Vovbrško-Hohenwartskega, ki je v prvi polovici 12. stoletja nosil naslov savinjskega krajišnika (*marchio de Soune*), preprosto označujejo za

Najstarejša omemba Ljubljanskega gradu izvira iz memorialnega zapisa iz Ogleja, ki je nastal okrog leta 1162. Notica se nanaša na čas med letoma 1112 in 1125 in govori o tem, da je takrat oglejski odvetnik Rudolf podaril oglejskim kanonikom 20 kmetij ob gradu Ljubljana (*iuxta castrum Leibach*).

celjskega krajišnika (*marchio de Cyli*). Na drugi ravni je enako vlogo gospostvenega, upravnega in sodnega središča imel tudi Ljubljanski grad, središče obsežnega spanheimskega ljubljanskega zemljiškega gospostva. To je v glavnem obsegalo tisto ozemlje Ljubljanske kotline južno od Save, ki ga je zajemal pogled z Ljubljanskega gradu. Sredi 12. stoletja je bil Ljubljanski grad rezidenca vojvodovega brata, stoletje kasneje pa je izrecno naštet kot eden izmed spanheimskih glavnih gradov (*castrum capitale*). Ta oznaka velja tako na sploh kot tudi z ozirom na manjše ministerialne gradove stolpaste oblike – stolp je bil namreč univerzalna prvina večine grajskih stavb – ob mejah ljubljanskega gospostvenega teritorija: Jeterbenk, Polhov Gradec, Falkenberg, Ig, Osterberg-Sostro, morda tudi Goričane in le občasno prvotno svobodnjaški Turjak.

Pomen, ki so ga imeli gradovi za plemiško samoumevanje, je razbrati že iz dejstva, da so se plemiči začeli imenovati po njih: iz grajskih imen so nastali plemiški primki. Vsem je znana še danes živeča nekdanja vladarska dinastija Habsburžanov, precej manj ljudi pa ve, da so svoj priimek dobili po gradu Hab(icht)sburg (Jastrebji grad), ki ga je blizu Brugga v Švici dal v prvi polovici 11. stoletja postaviti eden njihovih prednikov. Poimenovanje po gradovih je bilo le pojavna oblika globoke in daljnosežne spremembe v strukturi plemstva, ki jo karakterizira geslo »od rodu k rodbini«. Pred obratom tisočletja je bila organiziranost plemstva bolj kot v obliki rodbine poudarjena v obliki rodu. Ti rodovi so bili v glavnem poimenovani po pri njih običajnih vodilnih imenih, tako v bavarsko-karantanskem prostoru Aribonci po Aribu, Sighardingi po Sig(e)hardu, Otokarji po Otokarju – da frankovskih Merovingov ali Karolingov sploh ne poudarjamo posebej. Za razliko od poznejših agnatskih odnosov, ki

Rodbinska identiteta Turjačanov ali Auerspergov je povezana z njihovim matičnim gradom Turjakom, ki je svoje ime dobil po divjem turu (lat. *urus*; nem. *Auer*); ta je tudi glavna heraldična podoba njihovega grba. Kot simbol rodbine zavzema osrednje mesto na veliki plošči na t. i. Volovskem stolpu turjaškega gradu, katere napis sporoča, da je bil leta 1067 zgrajeni grad obnovljen po velikem potresu leta 1511.

dominirajo še danes, so takrat prevladovala kognatske povezave. Odločilnega pomena ni bilo sledenje po generacijah, temveč so bila važnejša sorodstvena razmerja, ki so se vzpostavila znotraj ene generacije in so vključevala tudi svaštvo. S priženitvijo v mogočen plemiški rod je posameznik lahko zelo hitro pridobil moč in ugled, čeprav je bilo to vsaj delno povezano z izgubo lastne identitete. S pojavom »trdnih hiš«, torej gradov kot plemiških bivališč in središč lastnega gospostva, ki so se dedovali v moški liniji (največkrat na najstarejšega sina), pa se je pri plemstvu dokončno uveljavilo agnatsko mišljenje, zaporedje generacij v moški liniji.

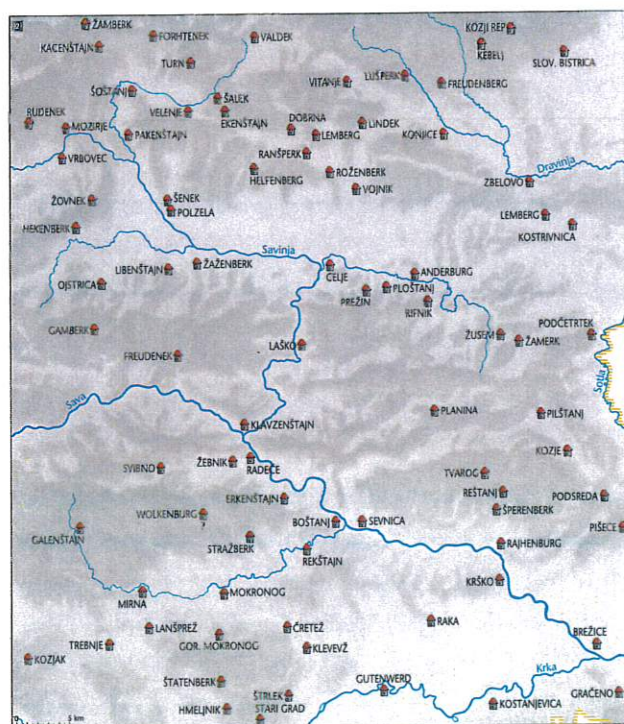
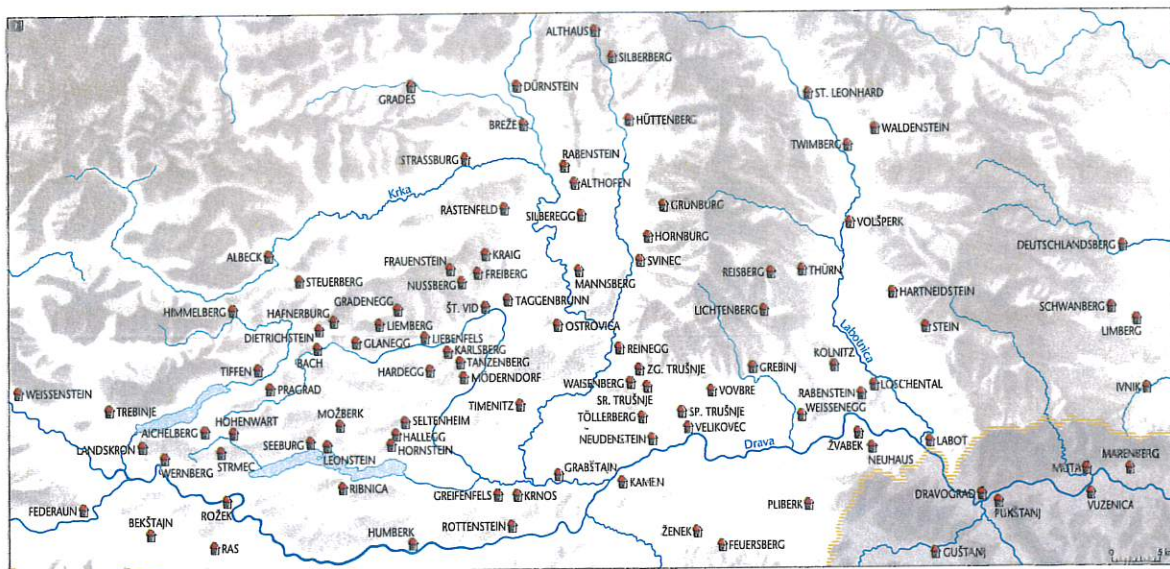
Resnično pravi čas uveljavitve gradov kot plemiških bivališč in gospostvenih središč je bilo 11. in še bolj 12. stoletje, medtem ko lahko razmah graditve gradov v današnjem slovenskem prostoru umestimo v obdobje od sredine 12. do sredine 13. stoletja. Lego gradov so določali prometno-geografski, reprezentativni in strateški dejavniki. Zadnja sta vodila k izoblikovanju tipičnega višinskega gradu visokega srednjega veka, čeprav so seveda obstajali tudi drugačni gradovi. Grad se je tako fizično ločil od vasi, vendar so njegovi visokorodni plemiški stanovalci vsaj delno še vedno živeli v ritmu kmečkega življenja. Poper, ki je stal celo premoženje, si je lahko privoščila le izbrana družba, toda od njega ni bil nihče sit; vsakdanja hrana je le morala zrasti na bližnjih kmečkih njivah in pašnikih.

Plemstvo, ki je živelo v srednjeveških gradovih, je bilo zelo heterogeno, kar se je odrazilo tudi v različnosti grajskih bivališč. Sploh je bilo vse do konca 12. stoletja gra-

dov še relativno malo in njihovo gradnjo so si privoščile le redke, po premoženju, položaju in ugledu izstopajoče kmečke in grofovske družine iz vrst svobodnega plemstva.

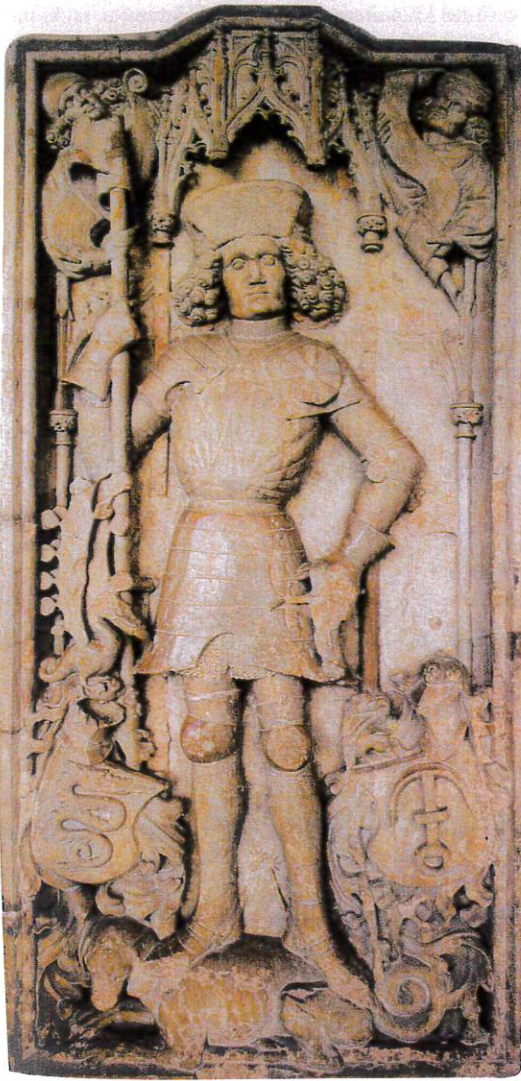
Pomembnejši gradovi v poznem srednjem veku

Pomembnejši gradovi v poznem srednjem veku

Nesvobodni plemiči, ministeriali in še nižji enoščitni vitezi so živeli v stolpih, ki so marsikje stali še v vaseh. Nižje plemiške družine so šele v 13. stoletju začele v večjem številu graditi gradove. To je hkrati tudi čas, ko se je pomembnejši del nižjega plemstva, ministeriali, začel osvobajati osebne odvisnosti in omejenosti. Na Štajerskem je bila deželni ministerialom s privilegijem cesarja Friderika II. leta 1237 priznana svoboda sklepanja zakonskih zvez in pravno so se izenačili z (višjim) svobodnim plemstvom. Na Koroškem in Kranjskem se je to zgodilo le malo pozneje, saj je že deželni mir, ki ga je decembra 1276 izdal kralj Rudolf I. za nekdanje Otokarjeve dežele, izenačeval »grofe, barone, ministeriale«. Vsekakor je bilo v 14. stoletju plemstvo na Slovenskem že pravno izenačeno in je začelo v naslednjem stoletju soočati pri deželnih zadevah. To je bil začetek institucionaliziranja deželnih stanov, v okviru katerih se je plemstvo delilo na »gospode« ter na »viteze in oprode«. Kljub pravnemu poenotenju so znotraj plemstva, ki ga je bilo v vsem srednjem veku in na vseh stopnjah relativno malo, ostale razlike v bogastvu, naslovu in ugledu, kar pa je bilo mogoče spremeniti.

Podobno kakor v zgodnjem srednjem veku je bilo plemstvo tudi v visokem in poznem srednjem veku izrazito

S smrtjo Friderika IX. 6. januarja 1438 so v moški liniji izumrli gospodje Ptujski, ki so se s položaja ministerialov salzburških nadškofov povzpeli v sam vrh štajerskega deželnega plemstva. Njegovo nagrobno ploščo, ki je najlepši gotski spomenik svoje vrste v Sloveniji in je narejena iz rdečega adnetskega marmorja iz bližine Halleina pri Salzburgu, sta dala okoli leta 1440 izdelati njegova sestra Ana in njen mož grof Johann Schaubnerški. Plošča je izvorno zapirala grobnico v ptujskem dominikanskem samostanu, danes pa je v atriju ptujskega gradu.

mednarodno. Še zlasti to velja za visoko, tj. dinastično plemstvo, katerega rodbinske povezave so bile razpredene po vsej Evropi. Kot kažejo posamezni primeri pred obratom tisočletja, se je v to skupino pretežno nemško govorečega visokega plemstva zivalo tudi slovansko visoko plemstvo vzhodnoalpskega prostora. Ena izmed tipičnih značilnosti tega plemstva je bilo močno genealoško mešanje. Zato že dolgo časa nesporna ugotovitev, da vse najpomembnejše plemiške rodbine visokega in poznega srednjega veka, ki so vladale v slovenskem prostoru, niso bile slovenske, pomeni samo to, da so njihovi začetniki v ta prostor, ki je postal njihova domovina, prišli od drugod. To pa še ne pomeni, da so to bili tujci – Nemci, katerih edini cilj je bilo ožemanje domačega kmeta – Slovenca, kot so običajni stereotipi v slovenskih zgodovinskih predstavah, ki so nastale v času in kot produkt narodnega oblikovanja Slovencev v 19. stoletju. Razglašati za tujce plemiške rodbine, ki so generacije dolgo živele na slovenskem ozemlju, ki so za napredek, blagostanje, kulturo in varnost okolja, v katerem so živele, tudi marsikaj naredile in katerih člani so bili tu rojeni in pokopani, je anahrono in krivično hkrati. Tudi zato, ker se ti ljudje sami niso imeli za tujce, ampak sta tu bila njihova domovina in njihov dom, pa čeprav so v medsebojni komunikaciji v glavnem uporabljali drug jezik kot večinsko kmečko prebivalstvo. Brez naklonjenosti in podpore prav tega plemstva si je komaj predstavljati, da bi Primož Trubar lahko opravil svoje veliko delo, ki je postalo eden od temeljev moderne slovenstva, in tudi Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske ne bi bilo brez njegove ljubezni do svoje domovine.

Opredeljevanje srednjeveškega plemstva z modernimi pojmi, kot je nacionalna zavest ali pripadnost, lahko pripelje samo do velikih in nepotrebnih nesporazumov in zmot, ki po eni strani ustvarjajo klišejske predsodke, po drugi pa kažejo na nerazumevanje duha srednjeveškega časa. Celjski grofje in knezi so bili – tudi kot protitež »nemškemu« plemstvu – že večkrat razumljeni in razglašani za slovensko dinastijo ter celo za nosilce jugoslovanske ideje, kar je prav tak anahronizem kakor njihovo razglašanje za Nemce po nacionalni zavesti. Obstajala je kvečjemu zavest pripadnosti »nemški« državi, ki pa je bila izrazito večetnična in večjezična. Zato

visokega mesta Celjskih v slovenski zgodovini ne opredeljujejo taka merila, temveč le dejstvo, da so v Celju, torej sredi današnje Slovenije, imeli svojo rezidenco, svoj grad in dvor, kjer so generacije dolgo živeli in od koder so si ustvarili svoje gospodstvo ter mu tudi vladali. Enako velja tudi za druge plemiške rodbine pri nas: njihovo mesto v slovenski zgodovini je odvisno samo od njihove vloge v zgodovini slovenskega prostora.

Po svojem jeziku je bilo visoko plemstvo na slovenskih tleh pretežno nemško, čeprav nekateri primeri kažejo, da so v teh krogih razumeli in govorili tudi slovensko. Poleg že omenjenega pozdrava koroškega vojvode Bernharda Spanheimskega priča o večjezičnosti visokega plemstva tudi pismo v slovanskem jeziku, ki ga je leta 1480 zadnjemu Goriškemu grofu Leonhardu pisala Katarina Branković, hči srbskega despota in vdova po zadnjem Celjskem grofu Ulriku, ki je Leonharda poznala še kot dečka s celjskega dvora. Še mnogo bolj so morali jezik slovenskega okolja poznati nižji plemiči, zlasti tisti, ki so na svojih gospodstvih imeli patrimonialno sodstvo, saj si drugače ni mogoče predstavljati njihovega izvajanja sodnih pristojnosti nad gospoščinskimi podložniki. Pritožba kranjskih stanov iz leta 1527 proti temu, da je deželni knez postavil za glavarjevega namestnika nekoga, ki ni deželan in »ki ne zna slovensčine, kot od nekdanj velja«, potrjuje to predpostavko. Glavarjev namestnik je bil drugi najvišji organ v deželi in je praviloma predsedoval plemiškemu sodišču. Zahteva pomeni, da je vsaj

Ir grüz was gegen mir allus
 Buge waz primu gralva venus
 Des neig ich zuhteclichen da
 Si hrezen mich des vrigen sa
 Ob ich tyostuten wolde da
 Ich sprach vz bohem müte ia

Štajerski vitez in minezenger Ulrik Liechtensteinski (†1275) je v viteškem romanu Služba dami (*Frauendienst*), v katerem popisuje svoje viteške avanture, zapisal, kako ga je ob njegovem prihodu iz Furlanije na Koroško koroški vojvoda Bernhard Spanheimski 1227 pozdravil s slovenskimi besedami »Buge waz primu, gralva Venus« (Bog vas sprejmi, kraljica Venera; druga vrstica od zgoraj). Roman se nam je ohranil v rokopisu iz okoli leta 1300.

večji del kranjskega plemstva znal slovensko, saj bi jim sicer pritožba zaprla vrata do uglednih deželnih funkcij. Velik del plemstva je bil skratka najmanj dvojezičen, ponekod – zlasti v Istri in na meji s Furlanijo – pa celo trojezičen, čeprav je nemščina v razgovoru – in še bolj v pisni besedi – močno prevladovala.

Kmetje in vasi

Pravno poenotenje ni zajelo samo plemstva. V poznem srednjem veku se je začel izenačevati tudi osebnopravni položaj kmečkega prebivalstva v statusu podložništva. To prebivalstvo se je do tedaj, nekako od 10. do 13. stoletja, med seboj močno razlikovalo in je obsegalo celo paleto različnih stopenj s skrajnima poloma »svobodin« (*homo*

Ritem življenja kmetov so opredeljevali narava in letni časi ter s tem povezano delo na polju, v vinogradu ali gozdu. V Salzburgu okrog leta 818 napisan kodeks z astronomsko-komputističnimi in naravoslovnimi besedili ima na fol. 91v naslikana kmečka opravila po posameznih mesecih leta.

bi jim inkcij. zičen, a celo : bolj v

oznem pravni itva. To toletja, paleto (homo

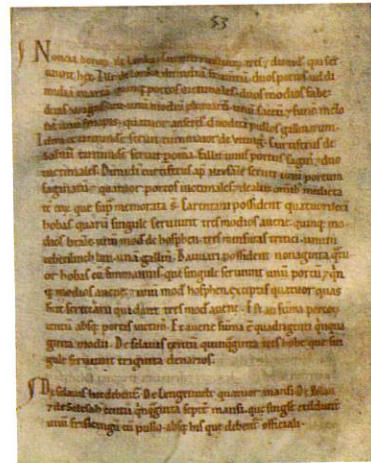
Okrog 1207 je istrski mejni grof in namestnik mejnega grofa na Kranjskem Henrik IV. Andeški verjetno v Kamniku podaril samostanu Vetrinj pri Celovcu eno kmetijo z devetimi mancipiji. Pojem *mancipium* je označeval nesvobodnjaka, ki je bil v lasti druge osebe in zato v pravnem prometu predmet pravnega posla, kar kaže tudi naš primer. Med pričami je na prvem mestu naveden grof Albert iz Višnje gore, ki je bil tast Henrika IV. Andeškega. Sicer pa je listino napisal Henrikov istoimeni kaplan, ki se tudi omenja med pričami. Prvi poznani andeški pisar je bil drugače župnik v Amrasu na Tirolskem, kot kaplan Henrika IV. Andeškega pa je moral delovati na njegovem dvoru v Kamniku.

Okrog 1207 je istrski mejni grof in namestnik mejnega grofa na Kranjskem Henrik IV. Andeški verjetno v Kamniku podaril samostanu Vetrinj pri Celovcu eno kmetijo z devetimi mancipiji. Pojem *mancipium* je označeval nesvobodnjaka, ki je bil v lasti druge osebe in zato v pravnem prometu predmet pravnega posla, kar kaže tudi naš primer. Med pričami je na prvem mestu naveden grof Albert iz Višnje gore, ki je bil tast Henrika IV. Andeškega. Sicer pa je listino napisal Henrikov istoimeni kaplan, ki se tudi omenja med pričami. Prvi poznani andeški pisar je bil drugače župnik v Amrasu na Tirolskem, kot kaplan Henrika IV. Andeškega pa je moral delovati na njegovem dvoru v Kamniku.

prostoru – utemeljena predvsem s položajem v produkciji, zlasti v dvodelbi agrarnih obratov znotraj zemljiških gospodstev na dvore in kmetije. Nesvobodnjak je prvotno predstavljal delovno silo na dvoru, ki je obdelovala gospodovo, tj. dominikalno zemljo. Zato je bil bolj odvisen kakor svobodin, ki je delal na samostojnejši obliki kmečkega obrata in je bil zato nekoliko bolj prost.

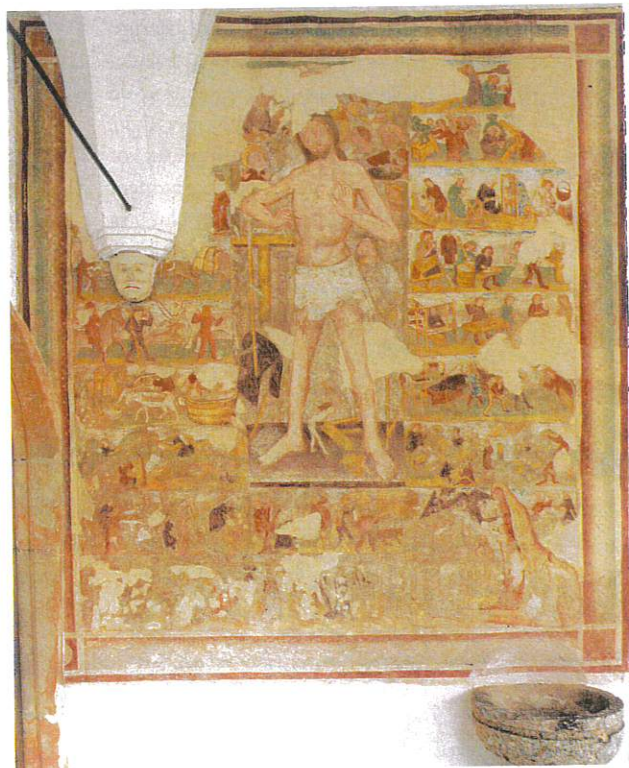
Že v kolonizacijski dobi 11. in 12. stoletja pa so dvori po obsegu produkcije izgubili prejšnji pomen. Prevladovati je začel hubni sistem. Razmeroma enoten način produkcije na hubah, tj. na enodružinskih kmetijskih obratih, je bil podlaga za nastanek enotnejšega osebnega položaja kmečkega prebivalstva. Namesto starega položaja kmečkega prebivalstva je začelo prevladovati določanje osebnega položaja kmeta po razmerju do zemlje, ki jo je obdeloval. Podložnik je postal vsakdo, kdor je v obdelavo prejel podložno zemljo. Tudi pri kosezih kot posebnem družbenem sloju je prišlo v poznem srednjem veku do enake spremembe: koseški položaj se ni več presojal po rojstvu, temveč je bil kosez, kdor je

Noticia bonorum de Lonka (Zaznamek posesti v Loki) iz leta 1160, zapisana v nekem freisinskem kodeksu, je daleč najstarejši urbar, ki se nanaša na del slovenskega ozemlja. V njem so povzeti dohodki, ki jih je škofija dobivala s svojih posesti na Sorškem polju ter v Poljanski in Selški dolini. Poleg dvorov, ki so bili večji gospodarski obrati, na katerih so delali pridvorni hlapci, v urbarju že prevladujejo kmetije, na katerih so samostojno gospodarili kmetje, ki so prihajali iz vrst domačih Slovanov in priseljenih Bavarcev in Korošcev.

posedoval koseška zemljišča – koseščine. Sredina 13. stoletja je približno čas, ko je odvisnost po zemlji v smislu podložništva prevladala nad drugimi kriteriji, čeprav so zadnji spomini na stara razločevanja odpadli šele v drugi polovici 15. stoletja. Ogromna večina kmetov se je tako dokončno izenačila v položaju podložništva, ki ga je bilo konec šele leta 1848 z zemljiško odvezo.

Kmetje z družinami so v fevdalni dobi predstavljali večino prebivalstva, do 15. stoletja več kot osemdeset odstotkov. V tem oziru so bili Slovenci res kmečki narod, toda podobno je bilo povsod v Evropi. To torej ni

Okrog leta 1460 je Janez Ljubljanski – ali pa oseba iz njegovega kroga – ob vходу v cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu naslikal fresko »Velika nedelja« z realističnimi prizori iz vsakdanjega življenja, med katerimi prevladujejo kmečka opravila, čeprav vidimo tudi prizore, značilne za življenje in zabavo plemičev in meščanov. Freska je opozarjala prihajajoče v cerkev na stvari, ki se ne smejo delati na gospodov dan, v nedeljo, saj bi s takim početjem ponovno mučili trpečega Kristusa, ki je upodobljen na sredini. Ikonografsko je slika pomembna tudi v širšem evropskem okviru.

bila slovenska posebnost in lastnost, po kateri bi se razločevali od drugih evropskih ljudstev in okolij. Še manj držijo stereotipi kot narod tlačanov ali hlapcev, ki so nastali v 19. stoletju in ki so jih kot politična gesla – češ da se je končno treba upreti tisočletnemu podjarmljanju – radi razglašali tudi takratni slovenski politiki. Pojem tlačan je sploh neuporaben kot splošna označba za kmeta, saj označuje le tistega kmeta, za čigar položaj je bila tlaka posebno značilno breme. Toda celo na vrhuncu moči zemljiških gospodstev velikemu delu kmetov tlaka ni bila glavno, temveč le najbolj osovraženo breme, tako da so jo opravljali kar se da slabo. Posebnost kmetov v slovenskem prostoru je bila bolj ta, da so kot tovarniki in vozniki (furmani) pa tudi kot prekupčevalci in obrtniki svoje delo na kmetiji združevali z nekmečkim gospodarstvom. Kolikšen del kmetov se je ukvarjal s temi dejavnostmi, je težko reči, ni pa dvoma, da so bile zelo razširjene. Zato so bili mnogi med njimi kvečjemu manj kmetje kot povprečen tip evropskih kmetov.

Kmetje (oziroma agrarno prebivalstvo na sploh) so živeli predvsem – čeprav ne izključno – v vaseh, v manjši meri pa so bili raztreseni po samotnih kmetijah in zaselkih. Vas je opredeljena kot v svoji strukturi spreminjajoča se trajna naselbina, ki živi pretežno od kmetijske produkcije. V svojem jedru sestoji iz skupine sosednjih hiš (kmetij), zraven pa lahko spadajo tudi posamezni obrtni obrati. K vsaki vasi sodi tudi določeno vaško ozemlje z njivami, travniki, vodami ter pašnimi in gozdnimi površinami, del katerega je bil v individualni, del pa v skupni, tj. srenjski uporabi. Samo skupaj stoječe kmetije še ne pomenijo vasi, temveč morajo biti te med seboj tudi funkcionalno povezane. Skupni objekti, kot so zborna mesto (dostikrat sredi vasi pod lipo), poti, vodnjaki ali cerkev, so prav tako konstitutivni elementi vasi kot skupna regulacija tistih gospodarskih in pravnih zadev, ki presegajo posamezne kmetije. Takšno skupnost vaških sosedov, ki jih – ne glede na razbitost podložniškega sistema v poznem srednjem veku, ko je v posamezni vasi imelo svoje kmetije več različnih zemljiških gospodov – povezujejo skupni gospodarski interesi in tudi potreba po skupnem gospodarjenju na vaških zemljiščih, imenujemo soseska. Podobno iz živega govora izvira tudi beseda srenja, izpeljana od

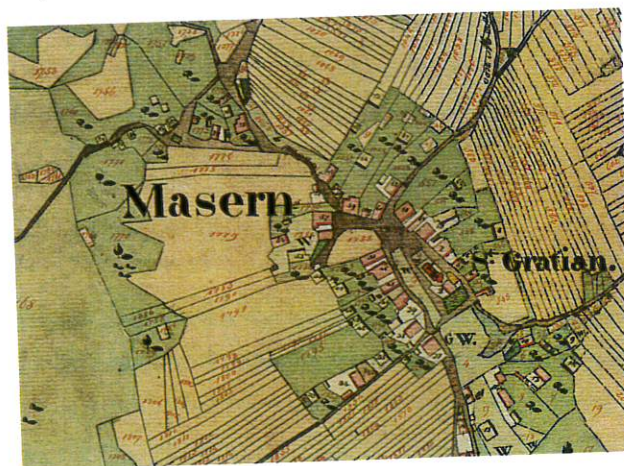
Soseska ali vaška srenja je o zase pomembnih zadevah odločala na sestankih, ki so bili običajno pod milim nebom sredi vasi, ob cerkvi ali pod krošnjo kakega drevesa, ki je v vročih dneh nudilo senco, pri čemer ni nujno, da je to morala biti ravno »slovenska« lipo. V Vrbi na Gorenjskem je še danes ohranjeno zborovališče pod lipo, kjer je toliko kamnitih sedežev, kolikor je bilo v vasi hišnih gospodarjev, ki so bili edini polnopravni člani vaške skupnosti.

sredina (v pomenu srede vasi, kjer so se vaščani sestajali). Včasih se je v pomenu soseske uporabljala tudi iz latinščine izvirajoča beseda komuna ali pa nemška beseda *Gemeinde* in iz nje izvedena slovenska gmajna. Soseska je imela določeno samoupravo oziroma avtonomijo, ki je bila navidezno skromna, v resnici pa za vaščane izjemno pomembna, saj je obsegala npr. sprejemanje obveznih sklepov o kraju in času opravljanja nekaterih poljskih opravil, o spuščanju živine k paši na sicer obdelovalnem svetu (v zvezi z natriletnim kolobarjenjem), o upravljanju skupnih vaških naprav in zemljišč ter podobno.

Največje število vasi v današnjem slovenskem prostoru je nastalo v času intenzivne kolonizacije od 10. stoletja naprej. Takrat se je postopoma začela oblikovati kulturna krajina, ki je nastala z gospodarsko rabo in z graditvijo človekovih naselbin. Njena podoba, ki se je ohranila še zelo dolgo v novi vek, se je v vseh ključnih potezah oblikovala že v poznem srednjem veku. Urbarji pa tudi drugi viri kažejo, da se je v 12., 13. in 14. stoletju število vasi zelo pomnožilo in v ugodnih legah po številu že doseglo današnje stanje. Ponekod ga je celo presegló. Marsikje najdemo v virih 13. in 14. stoletja imenovane vasi, ki danes ne obstajajo več, saj so zaradi različnih vzrokov opustele. Po obliki vasi in razporeditvi parcel – za njihovo preučevanje v starejšem obdobju danes ponavadi uporabljamo mape franciscejskega katastra (tako imenovanega

po cesarju Francu), nastalega v letih 1817–1827, kjer je konservativno agrarno okolje, ki je svoje temeljne pöteze ohranilo nespremenjene skozi stoletja, fiksirano v stanju pred velikimi spremembami, ki so zajele podeželje v kasnejšem času – moremo do neke mere sklepati, kdaj je kakšna vas nastala oziroma kdaj sta bila kakšno staro naselje in z njim povezana zemlja preurejena po novem hubnem sistemu. Če imajo parcele nepravilne oblike in so razdeljene na t. i. grude, gre običajno za starejše gručaste vasi, kjer so hiše praviloma razvrščene brez posebnega reda. Take vasi utegnejo hraniti v svoji poljski razdelitvi tudi kak spomin na predfevdalno dobo. Če pa so parcele razdeljene v geometrijsko pravilne oblike, na delce, tj. na dolge in ozke njive, pri čemer so hiše običajno postavljene v vrsti ob cesti (t. i. vrstna ali obcestna vas), gre ponavadi za mlajšo obliko kolonizacije, čeprav so tudi gručasta naselja nastajala še pozneje. Vsekakor pa vrstne vasi in razdelitve polj na pravilne delce opozarjajo na načrtno kolonizacijo pod vodstvom zemljiškega gospoda v času, ko je bil plug že intenzivno v rabi.

V mnogih, vendar ne vseh predelih slovenskega ozemlja se je konec srednjega veka in še daleč v novi vek starešina vaške skupnosti imenoval *župan*, čeprav se je s tem pojmom označeval tudi starešina skupine vasi, včasih pa tudi samo raztresene skupine kmetov. Po imenu se

Kočevarska vas Grčarice (nem. Masern) na franciscejskem katastru iz leta 1824 se prvič omenja konec 15. stoletja. Razdelitev vasi pripadajočih polj na parcele v obliki trakov kaže, da je naselje nastalo z načrtno kolonizacijo.

poznosrednjeveški župan povezuje s staroslovanskim županom, ki je prvič omenjen leta 777 v ustanovni listini samostana v Kremsmünstru, postavljenega na starobavarskih tleh zahodno od Aniže. Bavarski vojvoda Tasilo III. je tedaj med drugim podelil samostanu dekanijo Slovanov (*decania Sclauorum*), ki sta ji načelovala aktorja (*actores*) Taliup in Sparuna, meje dekanije pa je pod prisego odkazal župan (*jopan*) Physso. Povsem mogoče je, da je Physsova slovanska skupina okrog leta 750 prebežala pred Avari na bavarsko ozemlje in bila tam vključena v vojvodsko zemljiško gospodstvo. Po svoji razširjenosti je beseda župan

tas orunt. r. uilo qd int. uas quas pp
fas est cultu r. incultu. usq. tui simul
ungunt. cuncta abfq. ullo tmino uel
etario ad prefati monastiu traditi
nt. Nam r. quadratura caletas alun
de adtractos. tradim in hys eponcre
loas. Tradim au r. decania scia
uoz. ai ope fiscali seu tributo uisfo. qd
nb antea p. solum etuenerat. Hos oms
predcos scianos quos sb illos actores
snt qui uocant Taliu r. Sparuna.
ille jopan qui uocat Physso. r. eduxit
p. guru. illos nominates Farer abbas.
r. Arn pb. r. Chympht. index. r. bleo
dro comes. r. Gaerph. ussi a sumo pn
cipe Cassione. defunre decerunt. r. ter
minu poluere. totu exintegro ad eum
tradim locu. r. xxx. scianos ad Todi
cha ai ope fiscali seu tributo uisfo. Tradim aut r. terra qua illi sciani cul
tu fecerit sine ofensa nro. infra qui

Najstarejša omemba slovanskega župana izvira iz ustanovne listine samostana v Kremsmünstru iz leta 777. Ob vključitvi s Slovani poseljenega ozemlja v posest novoustanovljenega samostana je župan z imenom Physso (domnevno pomanjševalnica od Pribislav) skupaj s kremsmünstrskim opatom Fratrom, kasnejšim salzburškim nadškofom Arnom, ter še nekaterimi Bavarci obhodil in s tem potrdil njegove meje. Župan Physso je bil gentilni vodja tamkajšnje skupine Slovanov in z njene strani pravno zavezujoča oseba, ki se je dogovarjala z vojvodo in opatom o vključitvi njegovega ozemlja in njegovih ljudi v samostansko zemljiško gospodstvo, pri čemer je imel na izbiro dvoje: podrediti se ali pa zapustiti ozemlje. Listina je ohranjena v več prepisih, tu objavljeni je nastal leta 1302 v Kremsmünstru v času opata Friedricha iz Aicha in se nahaja v t. i. Codex Fridericanus, fol. 51.

splošno slovanska, kar pomeni, da je morala biti vsaj večini Slovanov znana že pred prvimi večjimi premiki. Ne izključuje pa to prevzema imena (in/ali funkcije) župana od sosedov, s katerimi so Slovani tedaj bili v stikih, vendar etimologija tega vprašanja še ni povsem rešila.

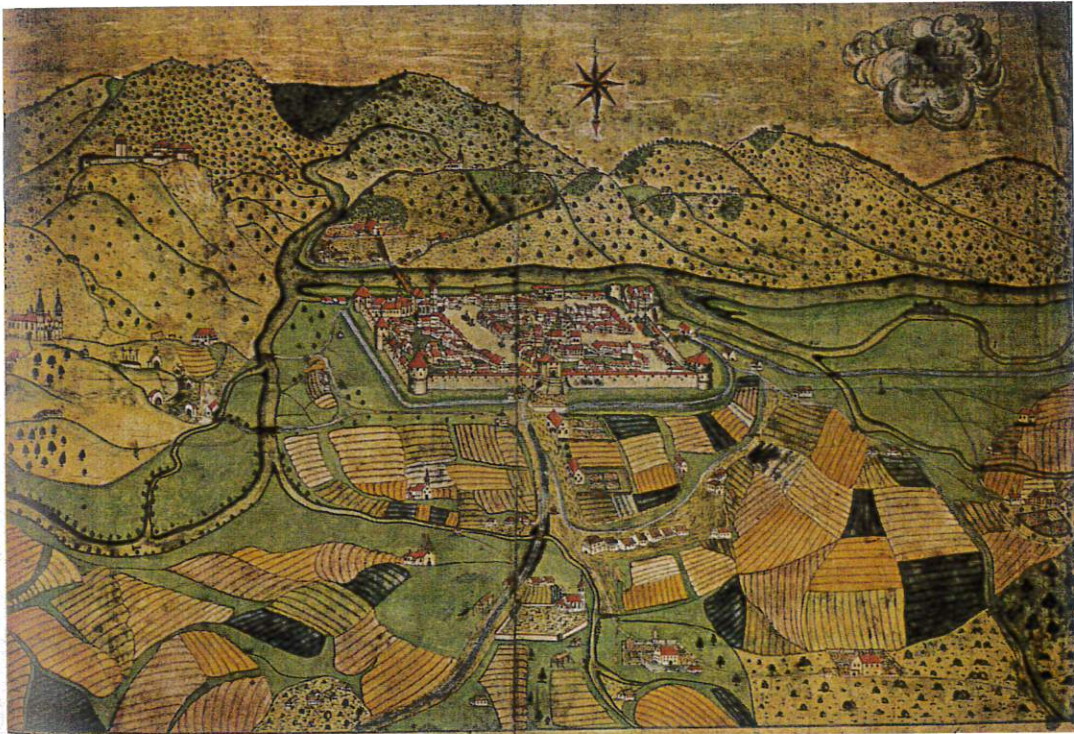
Zaradi skopih in predvsem poznih pisnih virov, zlasti urbarjev, ki so iz časa, ko so župani že postali organ zemljiškega gospodstva in institucija fevdalne družbe, je vlogo župana v staroslovanski družbi mogoče razlagati le hipotetično, čeprav tudi poznejši viri dovoljujejo določeno retrogradno sklepanje. Z uvajanjem zemljiških gospodstev v vzhodnoalpskem slovanskem naseljenem prostoru v 10. in 11. stoletju je staroslovanska družbeno-gospodarska struktura doživela bistveno spremembo. Zemljiško gospodstvo si je podredilo župo z županom na čelu: kdor je hotel še naprej gospodariti, je moral prej ali slej sprejeti zemljo od gospoda po novem hubnem sistemu – in to z vsemi posledicami glede bremen in osebne odvisnosti. Staroslovanski župani so se, poenostavljeno povedano, začeli spreminjati v zemljiškogospodstvene nižje gospodarske »uradnike«, podobne vaškim starešinam, ki so jih poznali v nemških krajih, ki pa so obdržali nekaj svojih posebnosti. Vsaj ponekod v slovenskem

Lastnoročni zapis kardinala in briksenskega škofa, slavnega Nikolaja Kuzanskega (†1646), o tem, kako je ob obisku škofijskega gospodstva Bled 7. maja 1458 maševal v Marijini cerkvi v Bitnjah in kako je nato prisotnim prebivalcem bohinske doline »obnovil« zgodovino briksenskega blejskega gospodstva. Za preproste kmete, katerih zgodovinske predstave so v glavnem izviralce iz pripovedk in svetopisemskih zgodb, je moralo biti svojevrstno doživetje, da jim je humanistično izobraženi prelat, ki je študiral dokumente iz briksenskega cerkvenega arhiva, »predaval« o zgodovini gospodstva, katerega podložniki so bili.

prostoru, zlasti na štajersko-savinjskem območju, je bil pratip zemljiškospostvenega župana neobdavčeni dvohubni župan, tj. župan, ki je užival dvakrat več obdelovalnega sveta kot drugi kmetje, ni pa bil zanj obremenjen z dajatvami zemljiškemu gospodu. To si lahko razlagamo kot nagrado zemljiškega gospoda za županovo vlogo pri preureditvi zadružne vasi v hubno in za nadzorovanje novega gospodarstva. Sčasoma je župan izgubil te svoje privilegije. Proti koncu srednjega veka se je spremenil v obremenjenega enohubnega župana, ki se je od preostalih kmetov razlikoval le še v višini dajatev.

Nekateri primeri kažejo, da je župan lahko nastopal v več vlogah: lahko je bil organ zemljiškega gospodarstva, organ vaške samouprave pa tudi organ deželskega sodišča (tj. sodišča za nepriviligirane sloje), kjer je nastopal kot prisednik. Udeležba župana kot organa vaške

samouprave pri deželskih sodiščih je v srednjem veku tvorila najvišjo stopnjo, ki jo je ta samouprava mogla doseči. Prav posebno izjemo in zanimivost so v tem oziru predstavljali župani v habsburški notranji Istri, v Pazinski grofiji. Tamkajšnje plemstvo je že s privilegijem goriškega grofa Alberta III. iz leta 1365 dobilo svoje lastno plemiško (ograjno) sodišče. Toda ker je bilo istrskih plemičev kot prisednikov premalo za delovanje lastnega sodišča, so se raje dali tožiti pred nižjimi domačimi županskimi sodišči, ki so jim predsedovali župani, kot da bi se podvrgli ljubljanskemu ograjnemu sodišču. Dejstvo, da so jim v pravdah proti istrskim plemičem sodila županska sodišča, pa je še prav posebej motilo kranjske plemiče, ki so zato v začetku 16. stoletja zahtevali od vladarja, da podredi istrske plemiče ljubljanskemu ograjnemu sodišču.

Celje je eno najstarejših mestnih naselbin na Slovenskem, ki ima najmanj imensko kontinuiteto z antično Celejo. Videz, ki ga je Celje dobilo v 15. stoletju z gradnjo obzidja, knežje palače in druge infrastrukture, je mesto ohranilo še daleč v novi vek, kar nam lepo odkriva akvarelna perorisba, ki jo je leta 1831 narisal Josef von Rainhofen po izvorniku Johanna Hoetzla iz 1750.

saj ve-
iki. Ne
rupana
vendar

iv, zla-
organ
žbe, je
zlagati
zjo do-
ljiških
venem
žbeno-
rembo.
om na
prej ali
n siste-
osebne
avljeno
ostvene
stareši-
obdrža-
enskem

nega
kofijskega
v Bitnjah
«obnovil»
ste kmete,
pripovedk
živetje,
okumente
vini

Meščani in mesta

Mesta (in z njimi povezano meščanstvo), ki so v slovenskem prostoru nastajala zlasti v 13. stoletju, so bila pojav, ki je povsem spremenil tradicionalno podobo fevdalne družbe visokega srednjega veka. Na podlagi ponovne oživitve denarnega gospodarstva ter z njim povezanega razvoja obrti in trgovine, ki sta se ločili od agrarne proizvodnje, so začele nastajati koncentrirane naselbine, katerih prebivalci so se v glavnem ukvarjali s trgovsko in obrtno dejavnostjo. Tudi v pravnem oziru so te naselbine in njihovi prebivalci predstavljali posebne, od agrarnega okolja ločene skupnosti.

Le v Primorju, v Istri, so koncentrirane naselbine, od katerih so se nekatere, npr. Trst ali Koper, imenovali tudi *civitates*, precej starejše in imajo naseljitveno kontinuiteto z antiko. Kljub temu pa so bila ta severnoistrska naselja, kjer so vsaj ponekod rezidirali tudi škofje, najmanj do

Trst, ki je bil prav tako kot Celje že v antiki *civitas* z urbanistično in institucionalno (škofija) kontinuiteto ter obenem mesto, kjer se že leta 1139 omenja mestna komuna kot organizacijska oblika meščanske avtonomije, je imel v obodu svojega srednjeveškega mestnega pečata napis + SISTILANV(M) PVBLICA (VIA) CASTILIR MARE DA(N)T MICHI FINES. Napis je opisal mejo mestnega ozemlja, ki je šla od Sosljana po javni cesti do Gradišča pri Lonjeru, od koder se je pri Žavljah spet spustila do morja. V sredini pečatnega polja je upodobljeno tržaško mestno obzidje s tremi stolpi, pri čemer višjega srednjega flankirata dve »helebarde sv. Sergija«, mestnega zaščitnika. Pod obzidjem je še napis TERGESTVM.

11. stoletja pretežno agrarni in solinarski centri, veliko manj pa središča meščanske obrti. Vendar so njihova ugodna lega na obali in stiki z Benetkami pomenili pomembno prednost v razvoju trgovinske funkcije, o kateri nam npr. priča že sporazum med Benetkami in Koprom iz leta 932. Simbioza agrarnih in neagrarnih funkcij je bila značilnost primorskih mest. Antično mesto je bilo upravno središče širokega agrarnega zaledja, in primorska mesta, kjer za razliko od notranjosti kontinuiteta z antiko ni bila prekinjena, so to lastnost obdržala tudi v srednjem veku. Povsem drugače je bilo pri mestih v notranjosti, ki so se s svojim nastankom v visokem srednjem veku izločila iz agrarne okolice. Pripadnost oziroma nepripadnost agrarnega zaledja k mestom je vplivala na družbeno strukturo mestnega prebivalstva. Razlike med obalnim in celinskim tipom mest, ki so se razvila v slovenskem prostoru, so bile velike in pomembne.

V primorskih mestih se je do konca 13. stoletja razvilo mestno plemstvo, patriciat, v katerem so se združevale meščanske in plemiške značilnosti: pripadniki tega sloja so bili nosilci mestne uprave, in članstvo v glavnem organu mestne avtonomije, v mestnem svetu, je bilo pridržano samo njim. Pravica, da so člani mestnega sveta lahko bili samo člani patricijskih družin – t. i. zaprtje mestnega sveta – pa je bila tipična plemiška lastnost, saj je bil privilegiran položaj zagotovljen že z rojstvom.

Sol je imela v gospodarstvu obmorskih mest zelo pomembno vlogo, zato ni čudno, da so imela v Tržaškem zalivu soline prav vsa tamkajšnja mesta: Trst, Milje, Koper, Izola in Piran. Na veduti Kopra iz leta 1589 so v ospredju upodobljene tudi koprške soline.

eliko
hova
i po-
ateri
rom
cij je
bilo
mor-
eta z
udi v
not-
njem
a ne-
la na
med
/ slo-

azvi-
ževa-
tega
nem
o pri-
sveta
prtje
nost,
vom.

vlogo,
'sa
duti
soline.

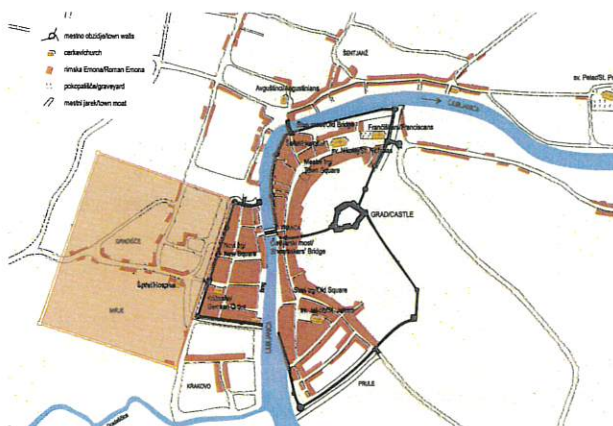
V 13. in 14. stoletju so prišla vsa istrska obmorska mesta razen Trsta pod Beneško republiko. Predstavnik beneške oblasti v posameznem mestu je bil podestà(t) (od lat. *potestas* – moč, oblast), ki je prihajal iz vrst beneških patricijev in je imel dveletni mandat. Slavni beneški slikar Vittore Carpaccio, ki je svoja zadnja leta preživel v Kopru, kjer je leta 1525/26 tudi umrl, je leta 1517 naslikal Slavnostni prihod beneškega podestata Sebastiana Contarinija v Koper. Novi guverner mesta, ki je v svoji osebi povezoval beneške interese z interesi lokalnih elit, je upodobljen na sredini slike. Oblečen v zlato oblačilo in z verigo svojega urada okrog vratu je obdan z najpomembnejšimi meščani Kopra, kar simbolizira njihovo povezanost. Slika je stoletja dolgo visela v dvorani mestnega sveta v Pretorski palači in je bila leta 1940 skupaj s številnimi drugimi umetninami prepeljana v Italijo, od koder vse do danes ni bila vrnjena.

V celinskih mestih patriciata ni bilo. V prvih desetletjih 14. stoletja je sicer prišlo do nekaterih nastavkov zanj, vendar to niso bile razvite oblike, saj tudi v tem času niso obstajali sveti, v katerih bi pravica članstva pripadala izključno ali pa predvsem meščanom-plemičem. Začetek habsburške oblasti na Kranjskem in Koroškem leta 1335 pomeni konec tega razvoja in obnovitev ostre meje med meščanom in plemičem. Plemič je bil lahko samo fevdalec, ki je živel v glavnem le od zemljiške posesti, in je bil popolnoma ločen od meščana; nasprotno pa je v Primorju povezava mesta z agrarno okolico tvorila podlago za nastanek meščana-plemiča. Splošno in za slovenski prostor značilno nasprotje med kontinuiteto in novimi

podlagami se je močno odrazilo prav v razlikah med mesti v notranjosti in na obali.

Iz upravno-cerkvenih središč, ki se v gospodarskem pogledu niso bistveno ločevala od podeželske okolice, so se primorski kraji v visokem srednjem veku prelevili v središča obrti in trgovine, torej v mesta v klasičnem pomenu besede. Za velik del mestnega prebivalstva je to pomenilo preusmeritev od poljedelstva k obrti. S tem procesom je povezan tudi premik slovansko-romanske etnične meje v neposrednem zaledju primorskih mest. Pojav slovanskih osebnih imen v vaseh tržaške okolice v 12. stoletju priča, da so takrat slovanski poljedelci že poselili neposredno zaledje Trsta vse do mestnega obzidja. Koprsko slovansko podeželje je dobilo celo lastno strukturo z leta 1349 prvič omenjenim glavarjem Slovanov (*capitaneus Sclavorum*) na čelu, ki je bil običajno imenovan iz vrst koprskih ali beneških plemičev in je konec srednjega veka poveljeval kmečki vojski, *černidi*, ter imel sodna, upravna in davčna pooblastila.

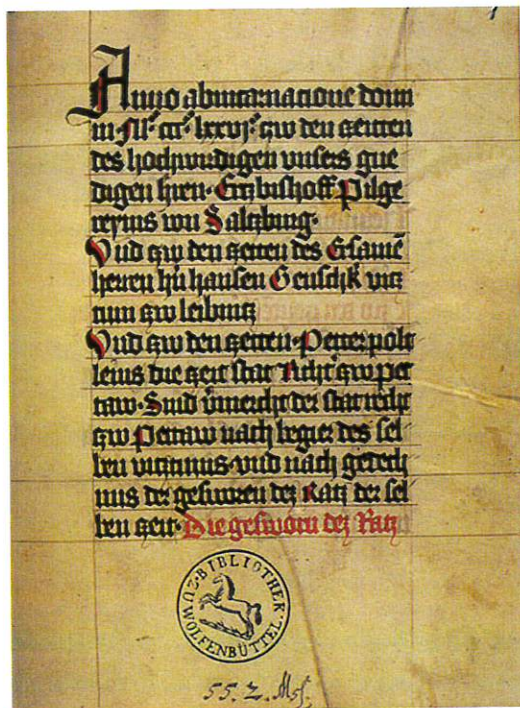
V notranjosti je za meščansko naselbino – trg ali mesto – veljal tisti kraj, ki je imel najmanj pravico tedenskega sejma, njegovi prebivalci pa so kot svobodni ljudje

Poznosrednjeveška Ljubljana je imela podobo »trimestja« z gradom nad njim, ki je bil prvotno središče velikega zemljiškega gospodarstva. Najstarejši del mesta je bil Stari trg, obzidje je verjetno prvi dobil Mestni trg ali Mesto, medtem ko je Novi trg na levem bregu Ljubljanice najmlajši predel mesta. Ocenjuje se, da je Ljubljana takrat imela okrog 4000 prebivalcev, k mestu pa je spadalo tudi pomirje, tj. neposredna agrarna okolica. Zemljevid razkriva, da se srednjeveško mesto ni razvilo iz antičnega, torej nima Ljubljana z antično Emono niti imenske niti urbanistično-poselitvene kontinuitete.

imeli pravico do obrtnih in trgovskih dejavnosti. Mesta so bila praviloma večja in bolj strnjena naselja od trgov, imela pa so tudi pravico do mestnega obzidja in do označene mesto. Do tega razločevanja je prišlo šele sčasoma, kajti vse do 13. stoletja je bil isti kraj lahko izmenično označen kot mesto (*civitas, urbs*) ali pa trg (*forum, mercatum*). 13. stoletje je sploh bilo čas, ko je bilo ustanovljenih največ mest, čeprav segajo začetki nekaterih meščanskih naselbin v notranjosti že v zgodnji srednji vek.

Tako je Ptuj že konec 10. stoletja – vendar velja to nemara že za konec 9. stoletja – označen kot *civitas* z mitnico in (kamnitim) mostom, o katerem vemo, da je bil v uporabi neprekinjeno od pozne antike do 13. stoletja, ko je

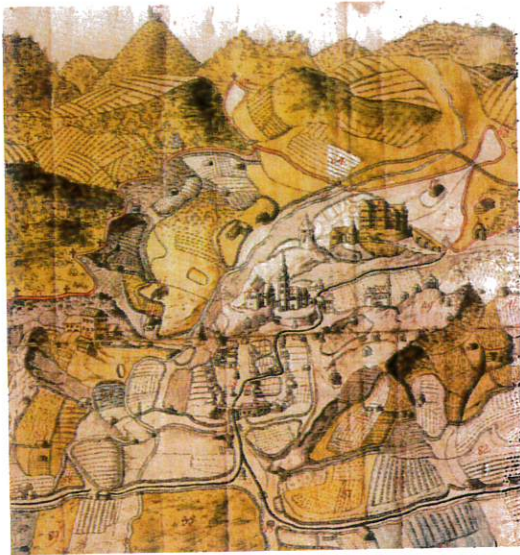
Uvodna stran Ptujskega statuta, napisanega v kaligrafski gotici ali teksturi, nam sporoča, da so bile pravice mesta Ptuj zapisane po spominu prisežnikov (mestnega) sveta leta 1376, v času (mestnega gospoda) salzburškega nadškofa Pilgrima, (nadškofovega) vicedoma v Lipnici Janeza Genschkerja in mestnega sodnika na Ptujcu Petra Poltleina. Statut, ki obsega 195 členov, je danes hranjen v znameniti Knjižnici vojvode Avgusta v Wolfenbüttelu, kamor je bil prinesen sredi 16. stoletja.

Drava spremenila svoj tok in je bilo treba zgraditi novega. Ptuj, kjer sta že v 9. stoletju stali tudi dve cerkvi, je takrat oživel kot trgovska postojanka ob prehodu čez Dravo na poti, ki je povezovala severni Jadran in Italijo s Panonijo. Naselitev Madžarov v bližnji nižino je konec stoletja za kar dolgo časa zavrla razvoj Ptuja, ki je postal mejna postojanka, vendar se je pozneje, v poznem srednjem veku, ponovno uveljavil kot ena najpomembnejših postaj v tranzitni trgovini na veliko razdaljo med Ogrsko in severnoitalijanskim prostorom, ko je skozi slovenske kraje južno od Karavank proti Benečiji potovalo v posebno ugodnih okoliščinah letno tudi do 20.000 volov. Sploh ima Ptuj v zgodovini srednjeveških mest na Slovenskem poseben položaj tudi zato, ker je to morda edino celinsko mesto z naselbinsko kontinuiteto s pozno antiko. V nasprotju z drugimi mesti v notranjosti, ki imajo mestno pravo običajno zapisano v obliki privilegijev, je imel Ptuj – podobno kot mediteranska mesta – od leta 1367 naprej to pravo zapisano v obliki obsežnega statuta. Njegove določbe so kot običajno pravo (že pred kodifikacijo) veljale tudi v Ormožu in Brežicah.

Sicer pa je imel v najzgodnejši fazi nastajanja trgovsko-obrtnih središč poseben pomen karantansko-koroški prostor. Že leta 975 je Ima, prednica (morda babica) Heme Krške – ime je namreč isto, le drugače zapisano – dobila od cesarja Otona II. pravico do trga, kovnice in mitnice v Liedingu v dolini koroške Krke, vendar pa naselje ni zaživelo. Leta 1016 je Hemin mož Viljem pridobil enake pravice za kasneje tako znamenite salzburške Breže, podoben privilegij pa je leta 1060 kralj Henrik IV. podelil bamberškemu Beljaku, najpomembnejšemu prometnemu vozlišču Koroške. V vseh treh primerih je na začetku vzpona stal vladarski privilegij. Ustanavljanje trgov je bila takrat pravica, ki je šla samo vladarju; formalnopravno se je temu regalu odpovedal leta 1232 šele cesar Friderik II. (*Statutum in favorem principum*) in ga prepustil državnim knezom.

Tako so visokoplemiški gospodje, ki so bili tudi lastniki obsežnih (teritorialnih) zemljiških gospostev (ali pa so jih imeli v posesti), začeli ustanavljati mestne naselbine. Posameznim krajem so podelili ustrezne pravice – kot sta pravica do sejma in do obzidja – ki so tak kraj

Akvarelirana perorisba iz leta 1782, od katere je tu viden le del, prikazuje deželnoknežjemu trgu Rogatec na spodnjem Štajerskem pripadajoče pomirje. K urbanemu naselju in v njegovo pravno sfero spadajoče podeželje je bele barve, označeni so tudi konfini – glavni je desno od gradu in je sezidan v obliki loka – ter kraji, ki so bili povezani z izvajanjem krvnega sodstva. Na mostu pri gradu se je npr. začela s črno barvo označena pot na morišče, ki je vodila skozi trg in se na dnu razcepila: desni krak je vodil k starim vislicam (gavgam), levi k novim.

kvalificirale kot mesto ali trg. Zemljiški gospod, na čigar ozemlju je mesto nastalo, je postal mestni gospod s temu ustrezajočimi pravicami v mestni upravi in sodstvu. Mestno gospodstvo v notranjosti tako korenini v zemljiškem gospodstvu, mesto samo pa se je z izoblikovanjem posebne pravne sfere znotraj mestne jurisdikcije teritorialno, gospodarsko, družbeno in pravno izločilo iz pretežno agrarne strukture zemljiškega gospodstva.

Pravo večine slovenskih mest v notranjosti je bilo določeno s privilegijskimi listinami, ki so jih izstavljali mestni gospodje. Od statutarnega prava primorskih mest se je privilegijsko pravo celinskih mest razlikovalo v tem, da ni bilo avtonomno postavljeno in da praviloma ni utrjevalo že obstoječega običajnega prava, temveč je urejalo posamezne aktualne zadeve. Na ta način so posamezna mesta sčasoma lahko prišla do privilegijskih knjig, v katere so bili vpisani posamezni mestni

privilegiji; mestni gospod jih je nato potrjeval kot celoto. Tako je npr. leta 1566 nadvojvoda Karel, kranjski deželni knez in s tem mestni gospod Ljubljane, potrdil privilegijsko knjigo mesta Ljubljana, v katero je bilo takrat prepisanih okrog sto različnih privilegijev, ki jih je mesto pridobilo od leta 1320 dalje. Po drugi strani pa je kostanjeviško mestno pravo, zapisano okrog leta 1300 v obliki privilegija, ki daje dober vpogled v najpomembnejše zadeve majhnega srednjeveškega mesta v slovenskem prostoru, tvorilo podlago za nekoliko pozneje nastale privilegije Metlike, Črnomlja in Novega mesta. Z zadnjega je obrazec kasneje prešel še na Kočevje in Lož. Na tak način je nastala posebna družina oziroma genealogija mestnega prava, ki pa ni – tako kot v Nemčiji – ustvarjala posebnega materinsko-hčerinskega razmerja med posameznimi mesti.

Prva stran ljubljanske privilegijske knjige iz leta 1566, ki jo je potrdil ljubljanski mestni gospod in obenem deželni knez Kranjske nadvojvoda Karel. V spodnji polovici se začne prepis najstarejšega ljubljanskega privilegija koroškega vojvode, zastavnega gospoda Kranjske in s tem tudi mestnega gospoda Ljubljane Henrika Goriško-Tirolskega iz leta 1320, s katerim je določil, da mora vsakdo, ki v Ljubljani kupi hišo, plačevati mestni davek, opravljati mestno stražo ter popravljati obzidje, mestni jarek in mostove. Ljubljanskim meščanom je poleg tega podelil pravico, da aretirajo svoje dolžnike in zasežejo njihovo blago, če jih zalotijo v Ljubljani in če je dolg nesporen.

Meščanske naselbine v srednjem veku

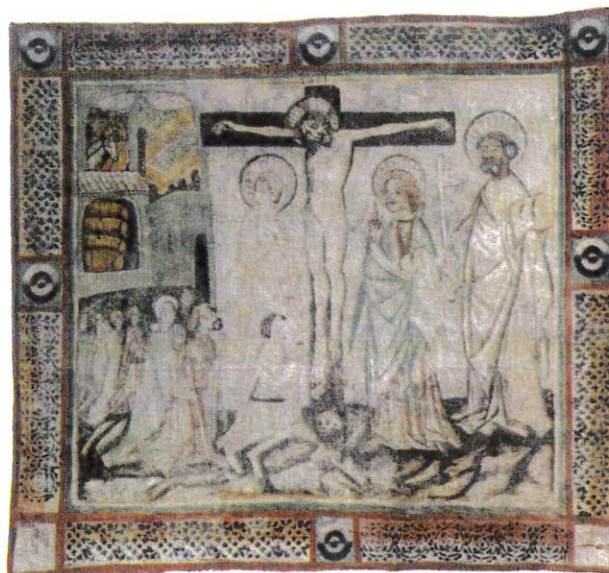
Tudi brez pridajanja prevelike vrednosti včasih resnično le naključnim prvim omenbam ni nobenega dvoma, da so skorajda vsa pomembnejša mesta na ozemlju današnje Slovenije nastala v 13. stoletju. Najpogosteje so nastajala na prometnih krajih ob razvalinah svojih antičnih

prednikov in/ali pod pomembnimi gradovi visokoplemiških gospodov. Tako sta na Kranjskem, če omenimo le nekatere primere, andeška Kamnik in Kranj postala mestni naselbini okrog prve četrtine 13. stoletja; približno takrat je to postala tudi spanheimska Ljubljana. Freisinška

Škofja Loka je v mesto prerasla konec 13. stoletja, 1365 pa je deželni knez Rudolf IV. tako rekoč »na zeleni trati« ustanovil Novo mesto. Še pozneje, v sedemdesetih letih 15. stoletja, so bili v zvezi s turško nevarnostjo iz strateških razlogov v mesta povzdignjeni trgi Krško, Kočevje, Višnja Gora in Lož, ki so s tem dobili za obrambo pomembna mestna obzidja. Na Koroškem so salzburške Breže dobile obzidje že v prvi tretjini 12. stoletja, medtem ko so druga koroška mesta – Šentvid, Beljak, Velikovec in Celovec – ustanove 13. stoletja. O južnoštajerskem prostoru velja omeniti, da je salzburški Ptuj postal mesto v začetku 13. stoletja, babenberški Maribor nekoliko kasneje, andeški Slovenj Gradec kmalu po sredini 13. stoletja, celjsko Celje pa šele v prvi polovici 15. stoletja. V zahodnih predelih slovenskega prostora je bila le Gorica grofov Goriških v začetku 14. stoletja povzdignjena v mesto.

Ko so se v 13. in 14. stoletju oblikovale dežele – kar je med drugim (v zvezi s formiranjem deželne in kasneje še stanovske uprave, katere organi za vso deželo so delovali v določenem mestu) pripeljalo tudi do nastanka deželnih glavnih mest – in posebno potem ko so Habsburžani prevzeli dediščino Celjskih grofov, so omenjena mesta večinoma postala deželnoknežja in s tem del vladarjevega komornega premoženja. Glavne izjeme so bile: na Kranjskem freisinska Škofja Loka, na Koroškem bamberški Beljak in od leta 1518 tudi Celovec, ki ga je deželni knez podaril deželnim stanovom, da si tam uredijo rezidenco, na Štajerskem pa do leta 1479 salzburški Ptuj.

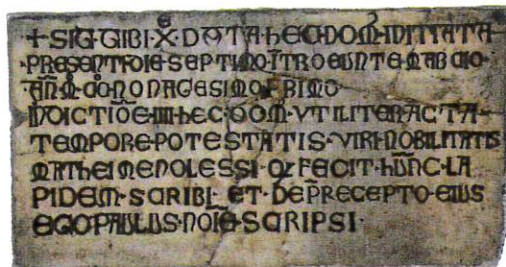
V strukturi fevdalne družbe so meščani predstavljali povsem novo družbeno skupino, ki se je po svoji vlogi in položaju ter tudi v pravnem pogledu ločila od agrarne okolice. Njihova najbolj tipična lastnost je bila, da so bili osebno svobodni in da so opravljali tisto gospodarsko dejavnost (predvsem v trgovini in obrti), ki je bila po pravu pridržana le njim. Poleg tega so imeli pravico do soupravljanja mesta, ki se je izražala v mestni samoupravi. Od dolžnosti, ki so zavezovale meščane, je bila na prvem mestu dolžnost varovanja in obrambe mesta, k čemur je spadalo tudi vzdrževanje obzidja. Vendar vsak pribivalec mesta še ni bil meščan, zato vsakomur znotraj

Freska v ptujski cerkvi sv. Jurija iz okoli leta 1440 prikazuje trgovca, ki s svojo družino kleči pred križanim Kristusom, in v zgornjem levem kotu razkriva vire njegovega bogastva – to sta bili trgovina z lokalnim vinom in tranzitna trgovina z ogrsko živino. Materialno blagostanje mu je omogočilo, da je postal donator oziroma naročnik freske.

mestnega obzidja tudi niso pripadale navedene pravice in iz njih izpeljane dolžnosti. Praviloma je bil meščan le tisti, ki je imel v mestu nepremičnino v obliki hiše in se je preživljal z meščanskimi dejavnostmi, tj. z obrtjo ali trgovino. Plemstvo ni imelo meščanskega položaja, četudi je stanovalo v mestu. Enako velja za duhovščino, razne uradnike, služinčad, Jude, berače in tudi podložnike, ki so imeli v mestnem pomirju podložna zemljišča. Znani rek »Mestni zrak osvobaja« je praviloma veljal le toliko, da je podložnik, ki je v mestu preživel leto in dan, ne da bi gospod zahteval njegovo vrnitev, postal svoboden, ne pa hkrati tudi meščan. Dostop do članstva v vodilnih mestnih organih je bil v primorskih mestih odprt le patricijem. V celinskih mestih, kjer mestnega patriciata ni bilo, se je med meščani v praksi uveljavila diferenciacija, ki je temeljila na premoženju. Na tej podlagi je bil dostop v glavne mestne organe dejansko odprt samo bogatejšim meščanom, ki so praviloma izhajali iz trgovskih, in ne iz obrtniških vrst.

Temeljne poteze mestne avtonomije, ki je do 18. stoletja ostala v glavnem nespremenjena, so se večinoma izoblikovale v 14. stoletju. Avtonomni organi so se v celinskih mestih razvili iz dveh korenin: iz mestnega sodnika kot zastopnika mestnega gospoda in iz zbora (skupščine) vseh meščanov. V slovenskih mestih je (zlasti v primerjavi z mesti v današnji Avstriji) že zelo zgodaj prišlo do tega (v Ljubljani že precej pred letom 1370, v Celju pa npr. šele leta 1455), da so smeli meščani sami voliti mestnega sodnika – seveda ob pridržani pravici mestnega gospoda do potrditve – ki je tako postal organ

Napis na plošči sporoča, da so začeli v Piranu 7. marca 1291 v času podestata Mateja Menolessija graditi hišo (*domus*) za mestno komuno. Plošča je v veži piranske občinske palače, ki je bila leta 1877/79 zgrajena na mestu stare občinske (komunalne) stavbe.

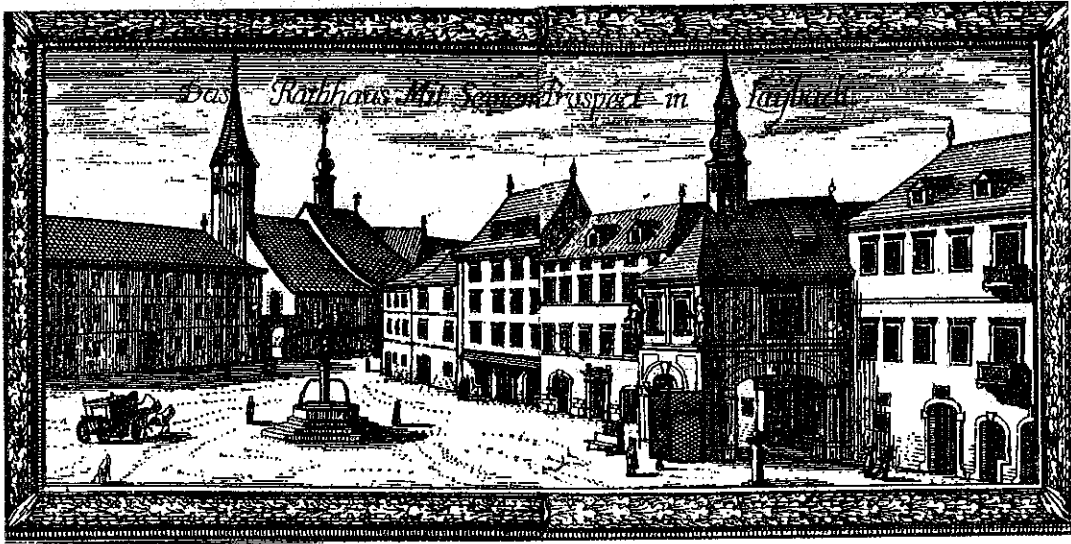
Del komunalne infrastrukture v srednjeveškem Piranu so bile tudi javne votle in dolžinske mere, ki so imele kontrolni značaj in so služile poštenemu trgovanju in poslovanju. Dolžinske mere so vklesane pod piranskim grbom (sv. Jurija) na enem od dveh stebrov za zastave, ki danes stojita ob vhodu na Tartinijev trg, z letnico 1466. Stebra, od katerih ima naš beneškega leva, sosednji pa sv. Jurija, piranskega zaščitnika, sta prvotno stala pred stavbo komune, kjer so bile tudi votle mere. Te je danes mogoče videti v veži občinske palače. Relief na njihovi prednji strani ima letnico 1477, poleg piranskega grba in beneškega leva pa je na njem tudi grb družine Malipiero.

mestnega gospoda in mestne avtonomije hkrati (posledično se zato pozno pojavi mestni župan). Drugi vir avtonomije je bil zbor vseh meščanov, ki se je pod primorskim vplivom, kjer se *communitas civitatis* prvič omenja v Trstu leta 1139, imenoval komuna. Zbor oziroma komuna je pod predsedstvom mestnega sodnika odločala o tekočih in sodnih zadevah. To odločanje se je kmalu preneslo na ožjo skupino – v večjih mestih na dvanajst cvelbarjev (Zwölfer) – iz vrst katere se je razvil voljeni mestni svet. Vanj so navadno prišli le premožnejši meščani. Zato je med svetom in širšimi plastmi meščanstva prihajalo do socialnih nasprotij, včasih celo do neredov. V Ljubljani je bil ob taki priložnosti, najbrž leta 1472, uveden 24-članski svet, ki je bil zamišljen kot nekakšen nadzorni organ mestne skupščine nad mestnim svetom. Vendar je zadnji ostal edini resnično odločujoči organ v mestu in je skupaj z mestnim sodnikom predstavljal mesto. Mestnega župana je Ljubljana kot edino kranjsko mesto dobila – po zgledu štajerskih mest – šele leta 1504, pa še to bolj iz prestižnih razlogov kot iz nuje.

Po jezikovni pripadnosti je bilo prebivalstvo srednjeveških mest v slovenskem prostoru heterogeno; bi- oziroma trilingvizem je bil tu, na stičišču slovanskega, romanskega in germanskega sveta, nekaj običajnega.

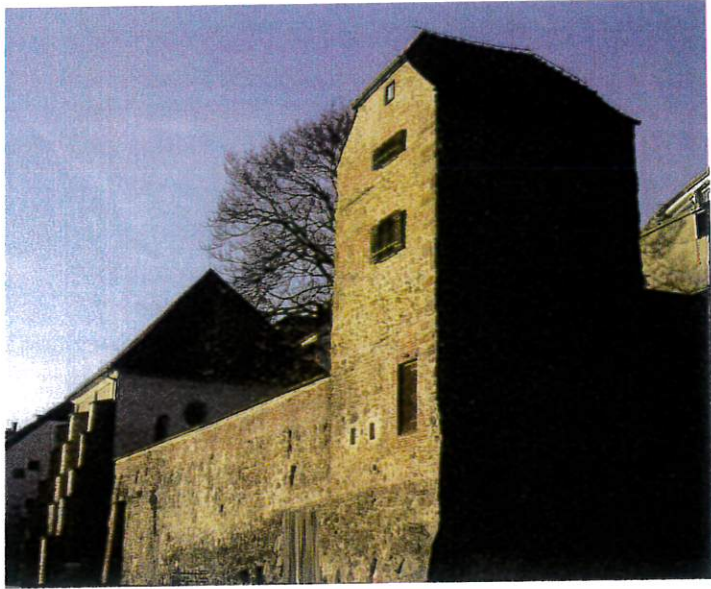
Pečatnik Maribora iz okoli leta 1300 je že drugi pečat(nik), ki ga je imelo mesto. V rabi je bil v glavnem do leta 1486, ko je bil izdelan manjši pečat. Nad mestnim obzidjem, flankiranim z dvema stolpoma in mestnimi vrati v ospredju, se spušča z glavo navzdol golob kot simbol Svetega duha. Napis na obodu pravi, da gre za pečat mesta Maribor na Štajerskem. Z oznako IN STIRIA so bolj natančno določili lego Maribora in se izognili nevarnosti, da bi ga pomešali z Marburgom an der Lahn na Hessenškem.

Najstarejša mestna hiša Ljubljane je stala Pod Trančo, na podaljšku Čevljarskega mostu, na stičišču vseh treh mestnih predelov. Leta 1448 je bila na Mestnem trgu, na mestu današnjega Rotovža (od nem. *Rathaus*, hiša /mestnega/ sveta), zgrajena nova mestna hiša, ki je upodobljena še na Valvasorjevi veduti v *Slavi vojvodine Kranjske* iz leta 1689. Pred njo sloni sramotilna kletka, še bolj v ospredju pa je viden tudi sramotilni steber (pranger).

Mestno prebivalstvo je bilo v glavnem produkt dvojne migracije – iz vasi v mesto in iz mesta v mesto. Prva je pripeljala v mesto nove, večinoma nižje sloje (mestnega) prebivalstva iz agrarne okolice, druga pa je premikala obrtnike in trgovce iz mesta v mesto. Srednjeveško mesto je bilo kotel, v katerem so se mešali in topili različni etnični elementi. Še posebej to velja za mesta v notranjosti, kjer se je mestno prebivalstvo ustvarjalo na novo, medtem ko so v starih primorskih mestih jedro predstavljali potomci pedslovanskega romanskega prebivalstva. Tako nekoliko preseneča poročilo Eneja Silvija Piccolominija iz sredine 15. stoletja, da so Istrani danes Slovani, čeprav prebivalci obmorskih mest uporabljajo italijanski govor, znajo pa oba jezika. Po Trubarjevem pričevanju se je v kranjskih mestih v 16. stoletju govorilo večinoma slovensko in nemško, enako ugotavlja Valvasor o Ljubljani konec 17. stoletja, kjer je bila pri plemičih in trgovcih običajna še italijanščina, zapisovalo pa se je vse v nemščini. Tudi o prebivalcih Slovenj Gradca Valvasor ugotavlja, da zna večina slovensko in nemško.

Stare trditve, da so bili meščani primorskih mest današnje Slovenije Romani oziroma Italijani, mest v notranjosti pa Nemci, so gotovo pretirane in preveč poenostavljene. Nastale so predvsem zato, ker sta bili italijanščina (latinščina) in nemščina skorajda izključna jezika pisnega uradnega poslovanja, to pa je ustvarilo napačen vtis, da je sploh vse življenje potekalo v teh dveh jezikih. Primer dveh škofjeloških trgovcev iz 15. stoletja, ki sta iz nemških listin znana kot *Herteisen* in *Leerensack*, romanski pisar na Reki pa je njuna priimka zapisal kot *Trdo železo* in *Prazna vreča* – tako sta se mu očitno predstavila – kaže, da so pisarji, ki so bili navajeni poslušati v enem, pisati pa v drugem jeziku, dali mnogim imenom nemško obliko in tako vzbudili vtis, da gre za Nemce. V manjših mestih na Kranjskem je gotovo prevladovalo slovensko prebivalstvo. Dejstvo, da npr. mestni sodnik v Škofji Loki leta 1579 ni znal »ne brati, ne pisati in še manj nemško« ter da mu je pisma moral brati in prevajati mestni pisar, precej jasno kaže, da so prebivalci tega mesta praviloma uporabljali slovenščino. Kar v osmih kranjskih mestih je še med letoma 1750 in 1771 petnajst mestnih

ika četrta ali geto v srednjeveškem Mariboru je ležal v jugovzhodnem bzičanega mesta ob Dravi. V ospredju je viden t. i. Židovski stolp, ju pa sinagoga. Po izgonu Judov leta 1496 je prešla v zasebne roke, to prezidana v katoliško cerkev, služila od konca 18. stoletja kot o skladišče, bila po letu 1811 preurejena v stanovanjsko hišo in proti 20. stoletja navsezadnje postala kulturni prostor, v katerem od leta letuje javni zavod Center judovske kulturne dediščine.

sodnikov priseglo v slovenščini. Celo v glavnem in največjem deželnem mestu, v Ljubljani, je slovensko govoreči živelj v času reformacije, ko naj bi v kraju živelo do 6000 ljudi, po izračunih predstavljali najmanj sedemdeset odstotkov prebivalstva.

Po izvoru tuje mestno prebivalstvo je bilo za jezikovno-narodnostno sestavo slovenskega prostora manj pomembno, zato pa je bila njegova vloga toliko večja v gospodarskem oziru, zlasti v trgovini. Tako so bili v Ljubljani v začetku 16. stoletja najpomembnejši trgovci

južnonemškega izvora, kasneje pa so bili še posebej številni Italijani. Podobno je bilo npr. tudi na Ptuj, pomembnem mednarodnem tržišču. V zvezi z denarnimi posli so se v mestih že zgodaj začeli pojavljati Judje. V štajerskih in koroških mestih – v Mariboru, na Ptuj, v Beljaku, Brežah, Celovcu, Št. Vidu in Velikovcu – so se pojavili že v drugi polovici 13. stoletja in med temi judovskimi skupnostmi je po svojem pomenu daleč izstopala mariborska: tam je verjetno že konec 13. stoletja stala ena od najstarejših ohranjenih sinagog v Evropi, poleg drugih občinskih funkcionarjev pa je izpričanih tudi več rabinov, med katerimi je po svojem pomenu izstopal Izrael Isserlein v prvi polovici 15. stoletja, mariborskemu judovskemu sodišču pa sta bili npr. podrejeni sodišči v Gradcu in celo oddaljenem Salzburgu. V nasprotju s Štajersko in Koroško so na Kranjskem Judje delovali samo v Ljubljani. Vanjo so prišli iz Čedad in Gorice okrog leta 1325. Konec 14. stoletja so Judje delovali tudi v Piranu in Kopru. Z denarnimi posli so se poleg njih ukvarjali še florentinski bankirji, ki jih že konec 13. stoletja srečamo v Slovenj Gradcu, Ljubljani in Kamniku, nekoliko pozneje, okrog let 1330–1340, pa tudi v Piranu. Pred uveljavitvijo Judov je vodilno mesto v trgovinskem in denarnem poslovanju v Ljubljani in na Kranjskem zavezemala rodbina Porgerjev, ki se je bržkone priselila iz Furlanije. Najnovejše raziskave ocenjujejo, da je štela judovska diaspora v vseh treh notranjeavstrijskih deželah v času pred izgonom Judov – na Koroškem in Štajerskem se je to zgodilo leta 1496, na Kranjskem pa leta 1515 – okrog 800 ljudi.